

МІФОГЕННА ТОПІКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРОСТОРОВИХ НОМІНАЦІЙ: КОГНІТИВНО-АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Богущий Вадим Миколайович,

викл.

Київський національний університет внутрішніх справ

У статті на матеріалі українських, англійських, іспанських паремій вивчається лінгвокреативний потенціал міфогенних топосів. Основну увагу зосереджено на локусах пекло і рай, а також тематично пов'язаних з ними міфолексемах чорт і Бог як засобах просторової номінації та актуалізації ціннісної картини світу відповідних етносів.

Ключові слова: *простір, концепт, фрейм, семантика, фразема, паремія, міфолексема.*

Простір є чи не найважливіший серед тих концептів культури, за допомогою яких людина сприймає, осмислює, відображає світ. Поняття простору як форми буття настільки питома для свідомості людини, що навіть своє "життя" після смерті вона не мислила поза межами відповідним чином "організованого" простору.

У рамках даної розвідки ми зосередили увагу на назвах потойбічних сфер, поширених, зокрема, в межах українського, англійського, іспанського мовних соціумів, котрі цікавлять нас передусім як *лінгвістичне* явище. У своїй роботі ми поставили за *мету* з'ясувати спільне й національно-специфічне щодо особливостей лексикалізації та концептуалізації міфологічних субпросторів в українській, англійській, іспанській МКС, охарактеризувати аксіологічні конотації сталих словосполук з відповідними міфолексемами, реконструювати когнітивні структури, що лежать в їх основі. *Актуальність* такого ракурсу висвітлення проблеми вмотивована тим, що, попри наявність цілої низки досліджень міфологічної моделі простору (О. Лосева, А. Гуревича, М. Еліаде, В. Топорова, Т. Євсюкової й ін.), у вітчизняній лінгвістиці відсутні роботи, в яких назви горніх чи інфернальних світів, а також істот, розглядалися б як засоби моделювання простору і досліджувався б аксіологічний потенціал відповідного шару лексики, тим паче у зіставному аспекті.

Незаперечним є той факт, що кожному етносу притаманні не лише специфічні уявлення про структуру потойбічного світу, але й назви його вищих та інфернальних шарів, зумовлені особливостями його культурно-історичного розвитку, геокліматичними й ландшафтними умовами, прадавніми віруваннями і міфологією, дотичністю до світових релігій і ступенем їх впливу тощо. У цьому сенсі зазначимо, що уявлення про потойбіччя, притаманні для української, англійської, іспанської етнічних спільнот, зазнали потужного впливу *християнства* як метакультури, у "силовому полі" якої вони опинились унаслідок різноманітних чинників національно-специфічного характеру. Цей фактор – попри приналежність названих етносів до різних гілок християнства і різних конфесій (більшість українців сповідує православ'я; іспанці – католицизм; англійці – католицизм у його пуританському варіанті) – зумовлює притаманну цим європейським народам *єдність* уявлень про загальну структуру потойбічного світу. Їх уніфікації сприяла і поява "Божественної Комедії" Данте, що мала величезний вплив на культуру європейської – як християнської – цивілізації. Відтак, відповідно до християнського віровчення потойбічний світ по-

діляється на два основні субпростори – *верх* і *низ*, які в українській, англійській, іспанській мовних картинах світу презентуються насамперед за допомогою міфолексем (відповідно) *рай*, *paradise*, *paraíso*; *некло*, *hell inferno*. Не заглиблюючись далі в проблеми устрою потойбічного світу, обмежимося у цьому плані рівнем буденної свідомості як такої, що, власне, і знайшла своє відображення в прислів'ях і приказках з топічними компонентами *рай* і *некло*.

На початок зазначимо, що *рай* практично в усіх релігіях світу ідентифікується як уявна обитель *праведних* душ після тілесної смерті чи кінця світу, місце вічного блаженства. Ця лексема також часто вживається як синонім Едемського саду, в якому перебували Адам і Єва до їх вигнання з раю. Лексеми *рай*, *paradise*, *paraíso*, які репрезентують цей біблійно-міфологічний субпростір відповідно в українській, англійській, іспанській мовних картинах світу, мають, вочевидь, спільне походження. Зокрема, етимологію англійського слова *paradise* автори словника "American Heritage" (2009 р.) виводять з давньоіранського іменника *pairidaēza-*, що у мові авестан позначав "стіну, якою огорожено сад чи город" (*pairi-* – "навколо", *daēza-* – "стіна"). Потреба у такій стіні була пов'язана із звичаєм давніх перських правителів самим працювати у саду, вирощуючи дерева, а також розбивати величезні парки, де придворна знать могла полювати на звірів. Як *paradeisos*, слово було занесено у Давню Грецію і використано у грецькому перекладі Старого Заповіту ("Септуагінта") як позначення Едемського Саду, а з давньогрецької мови – разом з поширенням християнства – дана лексема проникла й у нові європейські мови. Зокрема, в англійській мові запозичення цієї лексеми відбулося близько 1175 р. – ймовірно, в результаті норманської експансії (1160 р.) [10]. Походження української лексеми *рай* (ст. сл. *rai*, п. ст. *rajъ*) упорядники "Етимологічного словника української мови" також пов'язують з давніми індоєвропейськими мовами, в т. ч. й з мовою авестан, де цей іменник, за твердженням авторів, мав значення "багатство, щастя, майно. Скарб" [2, 16].

Безтурботне існування у здоров'ї і достатку як притаманна практично усім мовам прототипна ознака раю, стала основою для формування переносного значення даної міфолексеми як символу цілковитого щастя, як це спостерігається у фраземах: укр. *райське життя*, *земний рай*; англ. *earthy paradise* чи *paradise on the Earth*; ісп. *paraíso terrenal*. Зазначимо, що, приміром, в англійській мові у вторинному значенні – як номінація "місця, подібного до раю", лексема *paradise* починає вживатись від 1300 р. Попри це, необхідно констатувати, що квантативний показник паремій з ядерним компонентом *рай* (*paradise*, *paraíso*) в зіставлюваних мовах є на загал невисоким і практично усі вони є іронічно забарвленими. Яскравий приклад у цьому сенсі становить вираз, який виник ще в пізній середньоанглійській мові (1425-75 р. р.), – *fool's paradise* – "рай для дурнів". Він вживається на позначення безтурботного існування, стану задоволення, що виникає через оманливі надії чи сподівання, стану ілюзорного щастя. Фразему з аналогічним значенням і структурою знаходимо і в сучасній іспанській мові – *paraíso de los bobos* – "самоомана, самообдурення". У пареміологічному фонді української або російської мов подібні вирази не фіксуються, однак спостерігаються у живому вжитку на пострадянському

просторі. Семантика уявного, ілюзорного щастя виразно проступає також в пісенній поезії В. Висоцького ("рай для нищих і глупцов"), де з таким "сурогатним" раєм асоційовано життя в колишньому СРСР.

Вище зазначалося, що лексема *рай* часто використовується як синонім Едемського Саду. В межах англійського етносу лексема *paradise* вживається не лише як асоціат Саду Едему (*the Garden of Eden*; це значення фіксується в англійській мові з 1205 р.), а також *heaven* – "небеса"; д.-англ. *heofon* – "дім Бога" з прагерм. **khemina*; можливо, від праіндоєвр. основи *kem-/kam-* "покривати"). В сучасній англійській мові локатив *heaven* має два основних значення: 1) вищій сфері, місце перебування Бога; 2) небо, небеса. На рівні вторинної номінації лексема *heaven* становить основу метафоричних словосполук *the seventh heaven* – "сьоме небо", що традиційно вживається у значенні "верх блаженства" і не лише в англійській мові (пор.: укр. *сьоме небо*); *in the seventh heaven* – "на сьомому небі [від щастя, задоволення тощо]". Яскраве етноспецифічне забарвлення притаманне англійській ідіомі *hog heaven* – "свинячі небеса / свинячий рай" – "*сленг*. стан величезного задоволення". Вочевидь, концептуалізація тут відбувається на основі загальновідомої властивості цієї свійської тварини рохкати від задоволення.

На відміну від спільного джерела лексем *рай* / *paradise* / *paraíso*, назви нижніх шарів потойбічного світу в українській, англійській, іспанській мовах істотно відрізняються за своєю етимологією. Етнокультурна специфіка відповідних номінацій визначається, на нашу думку, впливом трьох основних чинників – паганських вірувань, християнської релігії, загальноєвропейської літературної традиції.

У межах культурного простору східнослов'янських народів побутують дві номінації, що презентують уявні нижні підпростори потойбічного світу – *ад* і *пекло*. Слово *ад* походить від імені античного бога підземного царства мертвих Аїда (*ад* < Аїд < *Hades*). Пам'ятка давньоукраїнської літератури "Слово про Лазарева воскресіння" засвідчує важливу проміжну ланку етимології значення даної лексеми, коли персоніфікацією пекла виступає його володар Ад [1]. Як номінація нижніх шарів потойбічного світу лексема *ад* набула поширення в російськомовному культурному просторі, де вона сьогодні використовується на позначення: а) місця, де (за християнським віровченням) після смерті грішників їх душі віддаються дияволу на вічну муку у вогні; б) у переносному значенні – місця, де панує суцільний розгاردіаш, жах; *розм.* – страшенного галасу, гвалту, скупчення людей; в) *перен.* важкого душевного стану, моральних страждань. При цьому в російській мові у розмовно-фамільярному вжитку побутує і лексема *пекло*. Вона вживається на позначення дуже жаркого, спекотного місця або ж місця (місцини), де відбувається жорстокий бій, точаться гарячі суперечки тощо. Натомість в українській мові усі ці значення покриваються лексемою *пекло*. Значення цієї міфолексеми дослідники виводять від індоєвропейського *pi* – "сік": старослов'янського *пѣцьль* – "смола, дьоготь", *пѣкъль* – "пекло" [2, 328]. Значення *пекло*, коментують упорядники ЕСУМ, "з'являється у слов'янських мовах з прийняттям християнства, згідно з яким грішники киплять у *смоли*, горять у вічному вогні; через те в народній етимології слово *пекло* помилково пов'язується з *пекти* [2, 328-329].

Сучасна англійська лексема на позначення пекла *hell* походить безпосередньо від давньоанглійського *hel, helle*, що означало уявний "нижній / підземний світ; царство мертвих; інфернальний простір" [10]. Оскільки християнське віровчення було принесене на територію Британії римськими легіонерами, то серед давніх мешканців островів утвердилися й питомі для жителів середземноморських країн (ймовірно зумовлені особливостями клімату) уявлення про пекло як про дуже "жарке", "гаряче" місце. Кардинально змінити ці уявлення не змогли навіть нові завойовники Британії – норвезькі вікінги, у віруваннях яких *пекло* (знову ж таки з огляду на клімат їхньої батьківщини) мислилося як дуже *холодне* місце [10]. Разом з тим, в Епоху вікінгів, які зазнали християнізації на декілька століть пізніше, аніж племена англосаксів, давньоанглійське *hel* стало позначати водночас і *місце*, і відповідну міфічну *істоту*: саме такий діапазон значень був притаманним для давньоскандинавського. слова *hel*, що утворилося від спільного для цих германських мов індоєвропейського кореня *kel-*, який мав значення "покривати, ховати, приховувати" (від цього кореня походять і сучасні англійські лексеми *hall, hole, hollow* і *helmet*). Водночас потрібно наголосити, що давні скандинави мислили *пекло* ("hel") як місцеперебування тих, хто порушив обіцянку чи інших грішників, а також тих "небезуцких", хто загинув не у битвах. Це місце різко контрастувало з *раєм* давніх скандинавів, Вальгаллою, що уявлявся як зала з дахом із позолочених щитів, підпертих списками, куди, за скандинавськими легендами, потрапляли воїни, котрі загинули на полі бою.

У сучасній англійській мові лексема *hell* вживається на позначення: 1) місця покарання грішників після смерті; місцезнаходження Диявола та демонів зла; Геєни або Тартару; 2) будь-якого місця чи стану, коли людина зазнає фізичних чи моральних страждань; 3) щось, що спричиняє страждання і фізичні чи моральні муки [6].

Під впливом давньогрецької літературної спадщини в етнокультурному середовищі англійців з'явилась традиція позначати християнське пекло також за допомогою міфотопоніма *Hades* (Аїд). Упорядники "The American Heritage. Dictionary of the English Language" (2009 р.) датують появу цієї лексеми у вжитку 1590-1600 р. р., що може бути пов'язане з появою наприкінці 1590-х р. р. друком перших семи пісень Гомерової "Іліади" у перекладі Дж. Чепмена. Відповідним чином на уявлення про це греко-римське підземне царство в англійській мовній картині світу поширились і концептуально значимі прикмети християнського пекла, що знайшло своє відображення у порівнянні *hot as Hades* – "спека як в Аїді [у пеклі]" [10].

В іспанській мові локус *пекло* презентується за допомогою міфолексеми *infierno*, що позначає водночас і християнське пекло, і підземне царство тіней, місце перебування душ померлих в поганських віруваннях. На відміну від слов'янських та англійських номінацій цього міфологічного субпростору, позначених яскраво вираженою ідіоетнічною специфікою, іспанська назва стала результатом суцільної **латинізації** мов народів південно-європейського регіону внаслідок їх приналежності до території колишньої Римської імперії, а також близькості Ватикану (ісп. *infierno* < п.-лат. *Infernālis* ["той, що знаходиться внизу; підземний"]) < і.-євр. корінь *dher*) [10]. На оформлення даної тополексеми, можливо, вплинула і надзвичайна популярність в Іспанії "Божественної комедії" Данте (перший переклад поеми був

зроблений каталонським поетом-трубадуром Андреу Фебре 14... р.), перша частина якої італійською називалася "Inferno" ("Пекло").

Наші спостереження дають підстави стверджувати, що номени на позначення інфернального міфічного простору в українській, англійській, іспанській картинах світу використовуються набагато частіше й різноманітніше, ніж назви горніх сфер. При цьому в межах кожного із зіставлюваних мовних соціумів виділяється низка автентичних асоціацій, що становлять когнітивне підґрунтя процесів метафоризації. Так, група англійських паремій з концептом *hell* об'єднуються фреймом *безнадія*, що зазнає актуалізації у такій приказці, як *not a hope in hell* – "у пеклі немає надії" – тобто: потрапивши у пекло, не варто на щось сподіватись, а також *not a prayer [in hell]* – "[у пеклі] немає тих, хто молиться" – тобто: потрапивши у пекло, нема чого розраховувати на Боже змилювання. Перша з них була спостережена 1923 р., друга фіксується з 1941 р.. Можливо, що названі ідіоми мають літературне походження і пов'язані з надписом на воротах пекла у "Божественній комедії" Данте ("Пекло", канцона 3) – "*Lasciate ogni speranza voi ch'entrate*" (у дослівному перекладі з італійської "Залиште усякі сподівання, ви, хто входить сюди"). Їх проникнення в загальнокультурну свідомість англійців міг спричинити і той факт, що це знакове гасло красувалося на воротах одного з найстрашніших фашистських таборів смерті (Освенцим) в роки Другої світової війни. Фрейм *безнадія* в сучасній англійській мові становить також основу ідіоми, що фіксується з 1931 р., – *snowball's chance in hell* – "шанси снігового кому у пеклі" – тобто відсутність будь-яких шансів. Як бачимо, дана концептуальна метафора утворилася завдяки актуалізації найбільш стійкої ознаки пекла – *надзвичайно високої температури*, уявлення про яку виникли внаслідок специфіки репрезентацій цього топосу у Старому Заповіті: зокрема, у Євангелії від Матвія (13, 42) пекло уподібнюється "печі вогнennій"; у Апокаліпсисі (20,10; 21,8) розповідається, що Авраама і гонителів трьох отроків було покарано "озером вогняної сірки". В українській мовній картині світу ця концептуальна ознака пекла актуалізується в таких іронічно забарвлених пареміях, як *У пеклі все тепло, а поїди в рай, то й дровами дбай; Як ути в рай, так и дров дбай, а як у пекло, так и так тепло* [5, 46].

Характерними для англійської НМКС є паремії, в яких пекло метафоризується як "будь-який негативний досвід" [10]: *come hell or high water* – "пройти пекло і бурхливе море" – всупереч усьому; що б не сталося [3, 380]; *go to hell and back* [6, 759] – "потрапити у пекло і повернутись", (*go through*) *hell or high water* – "пройти крізь важкі випробовування" [3, 381], *between hell or deep blue water* – "між пеклом і морською безоднею" – у важкому становищі [10]. Ці паремії об'єднуються фреймом *випробування*, який, зокрема, в українській мові вербалізується за допомогою лексичних одиниць, що входять до інших концептосфер: *пройти крізь вогонь і воду* (макроконцепт "природні стихії"), *пройти Крим і Рим* тощо.

Цікавим з точки зору ідіоетнічної маркованості фразеологізмів видається й англійський сленговий вираз *shot to hell* – "постріл у пекло / стрільнути у пекло"; він фіксується з кінця 1800-х р. р. у значенні "зношений, зруйнований, зіпсутий, непотрібний" [10]. Безсумнівно пов'язаний з поширенням вогнепальної зброї, цей вираз

виникає саме в межах англомовного континууму як відображення загального технічного прогресу США і Британії і їх успіхи в галузі створення вогнепальної зброї (1818 р. американець З. Колліер відкриває у Лондоні фабрику по виробництву покращеного револьвера і барабанної рушниці тієї ж системи; 1836 р. Семуель Кольт відкриває у Патерсоні (США) першу фабрику з масового виробництва капсульних револьверів власної конструкції).

Як типологічно спільне явище для української, англійської, а також іспанської ціннісних картин світу слід назвати *гендерно заангажоване* використання номенів *пекло, hell, inferno* як засобу презентації уявлень про жінку в межах кожного з названих мовних соціумів. Пор.: укр. *баба з пекла родом* [5, 47]; *та Язя з пекла родом* [5, 162]; *баба сім миль від пекла* [5, с.47] (в даному випадку за посередництва містифікованого локусу, що виникає унаслідок поєднання інфернального ("пекло") і метричного ("сім миль") компонентів і приємника просторового дейксисту *від*, жінка в українській НМКС маніфестується як щось *гірше, ніж пекло*); англ. *hell has no fury like scorned woman* – "у пеклі немає фурії, подібної до покинутої жінки" – фурія у пеклі ніщо порівняно з покинутою жінкою (вираз "сконструйовано" англійським драматургом В. Конгрівом, п'єса "The Mourning Bride", 1697 р.) [3, 381]; ісп. *arrabal del inferno* – "передмістя / околиця пекла" – спокусниця, фатальна жінка [7].

У сучасній англійській мові паремії з ядерним компонентом *hell* можуть відповідати загальному значенню дуже швидко, стрімголов, як приміром, у наступному виразі *like a bat out of hell* – "як кажан з пекла" – розмовно-фамільярне *вилетіти як пробка*; [бігти, тікати] *з усіх ніг* [3, 67]. Англійський дослідник Чарльз Е. Фанк висловлює слушне припущення про те, що у даному порівнянні за допомогою зооніма *bat* – "кажан, летюча миша, діал.нічниця" актуалізовано таку концептуально значиму прикмету пекла як вогонь, що водночас є і *джерелом світла*, якого бояться ці майже сліпі тварини [10]. В сучасній українській мові теж спостерігаємо метафоричне порівняння з міфотопізмом в якості ядерного компонента, яке відповідає фрейму *дуже швидко* – (*бігти, тікати*) *як чорт від ладану*. Однак в даному випадку метафора виникає на іншій основі і виразно пов'язується, зокрема, із християнсько-релігійною обрядовістю: "ладан" – ароматична смола, якою кадять у церкві під час богослужінь, тому вважається що нечистий боїться ладану і що духу тікає від нього. В іспанській мові аналогічне значення передається виразом *sin encomendarse a Dios ni al diablo* – "не зважаючи ні на Бога, ні на чорта" [10].

Яскрава етнокультурема лежить в основі української приказки (*не лізь*) *поперед батька в пекло*. Вона виникла як відображення ідеї *природної* зміни поколінь людей: першим потрапити до пекла (тобто померти) повинен батько як представник старшої генерації в родині. Ця прототипна ситуація відповідає сценарію *не потрібно занадто поспішати*. Водночас ця приказка відображає загальний патріархогенний характер устрою українського соціуму з властивою йому суворою ієрархізацією родинно-побутових відносин (приміром, коли сім'я збиралася за столом, ніхто з членів родини, зазвичай дуже чисельної, не мав права простягнути ложки до загального казана, поки першої ложки не взяв батько).

Номени на позначення міфічних топосів (*пекло, рай*), а також назви фантастичних істот, що за релігійно-міфологічною традицією там "порядкують" (Бог / God / Dios; чорт / біс / диявол, hell / devil, diablo / demonio), з огляду на містифікований характер позначуваних ними реалій, виступають засобами лексикалізації фрейму *дуже далеко, невідомо де*, а також *де (куди) завгодно*: укр. *під три чорти; до біса на роги; до чорта в зуби; у чорта на болоті; до біса в пекло*; англ. *at the back of God-speed* – "далі за Божими володіннями", *go to the devil* – "йди до біса" [6, 429]; *to hell and gone* – "до чорта [до пекла] і далі" [10]; ісп. *en los quintos infiernos* – "у чорта на рогах"; *en el quinto infierno* – "до чорта в пекло" [7]; *dar (echar, mandar) al Diablo* – "послати до чорта", *donde el diablo perdió el (su) poncho* – "Апг. де диявол вибачається перед своїм пончо" [4, 233]; *irse con mil demonios* – "забиратися під три чорти" [7] тощо.

Як бачимо з наведених вище прикладів, в українській, англійській, іспанській мовних картинах світу міфічні топоси та істоти вказують не просто на віддалену, але й на *невизначену* локалізацію, яка не вкладається в систему аксіологічних преференцій названих етносів, а тому й позначається у переважаючій більшості випадків за допомогою негативно маркованих лексем (*пекло, чорт, біс, диявол*).

На завершення зазначимо, що в якості просторових маркерів можуть виступати номени на позначення легендарно-міфологічних осіб та істот, що в межах християнського світу незаперечно асоціюються з ціннісним *верхом*, – Бог і Христос. В українській мовній картині світу "територіальна" наближеність до них сприймається як символ щасливого, заможного, безтурботного життя: *жити, як у Христа за пазухою; жити, як у Бога за пазухою; жити, як у Бога за дверима*. В англійській та іспанській мовних картинах світу ця семантика вербалізується за рахунок одиниць інших концептосфер.

Таким чином, викладені вище спостереження засвідчують багаті лінгвокреативні можливості назв субпросторів потойбічного світу, що зумовлюється їхнім утвердженням в свідомості українського, англійського й іспанського мовних соціумів під впливом християнського віровчення і європейської культурної традиції. Попри використання в якості аксіологічних маркерів лексем, що номінують і *вищі*, і *нижчі* сфери потойбіччя, більш широкі можливості виявляють назви інфернальних світів та істот, що виступають засобом презентації не лише явищ просторової сфери (характеристика локусу / локалізації), але й непросторових феноменів і відносин (гендерний і віковий регламент, поведінкові моделі тощо).

В статье на материале украинских, английских, испанских паремий исследуется лингвокреативный потенциал мифогенных топосов. Основное внимание сфокусировано на локусах ад и рай, а также тематически связанных с ними мифолексемах черт и Бог как средствах пространственной номинации и актуализации ценностной картины мира соответствующих этносов.

Ключевые слова: пространство, концепт, фрейм, семантика, фразема, паремия, мифолексема.

The article is devoted to linguistic-creative potential of mythgenous topoi on basis of Ukrainian, English and Spanish paroemias. Main attention is paid to loci hell and paradise, and thematically linked mythlexemes devil and God as means of spatial nomination and actualization of value world model of appropriate ethnic communities.

Key words: space, concept, frame, semantics, phraseological word combinations, paroemia, mythlexeme.

Література:

1. Горбач Н. В. Парафраза апокрифічних мотивів у "Слові про Лазарево воскресіння" // <http://eprints.zu.edu.ua/788/1/6.pdf>
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка. – Т. 4: Н-П / Уклад. В. В. Болдирев та ін.; ред. тому В. Т. Коломієць, В. П. Складенко. – К.: Наукова думка, 2003. – 656 с.; Т. 5: Р-Т / Уклад. В. В. Болдирев та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – 704 с.
3. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1984. – 944 с.
4. Левинтова Э. И., Вольф Е. М., Мовшович Н. А. и др. Испанско-русский фразеологический словарь / Под ред. Э. И. Левинтовой. – М.: Русский язык, 1985. – 1074 с.
5. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірник О. В. Маркович та ін. / Уклад М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. (Серія: "Літературні пам'ятки України").
6. Longman Dictionary of Contemporary English. – Longman House, Burnt Mill, Harlow, 2005. – 1950 p. (LDCE).
7. Електронний ресурс: <http://www.diccionario.ru>.
8. Електронний ресурс: <http://www.phrases.org.uk>.
9. Електронний ресурс: <http://www.slovnyk.net>.
10. Електронний ресурс: Online Etymology Dictionary // <http://www.etymonline.com>.